Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı: Van Özel Sayısı
Issue: Outbreak Diseases Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 15-42

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Tek Parti Dönemi Raporlarında Van*
Van in Single Party Period Reports

• **Mehmet PINAR***
Volkan TUNÇ**

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/Türkiye.
Ass. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Deparment of History, Van/Turkey
mmetpinar@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5416-5220

**Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü, Van/Türkiye
Dr. Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, Department of Education of History, Van/Turkey
volkantunc@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4639-9670

Makale Bilgisi | Article Information
Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
01/02/2021
Kabul Tarihi / Date Accepted:
14/03/2021
Yayın Tarihi / Date Published:
20/04/2021

Atıf: Pınar, M., Tunç, V. (2021). Tek Parti Dönemi Raporlarında Van, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı,

Citation: Pınar, M., Tunç, V. (2021). *Van in Single Party Period Reports, Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute,* Van Special Issue,

Öz

Cumhuriyet döneminde hazırlanan raporlar ağırlıkla Şeyh Said ve Ağrı isyanları sonrasında hazırlandığından asayişi sağlama ve Türk kültürünü benimsetme başlıkları ön plandaydı. İsmet İnönü, Celal Bayar, Abdülhalik Renda, Abidin Özmen, Hasip Aytuna, Fevzi Kalfagil, Hasan Reşit Tankut ve Cevat Dursunoğlu'nun hazırladığı raporlarda Van önemli bir yer tutmaktaydı. Raporlarda Van başlığında farklı denklemler ve öneriler yer alırken ortak nokta eğitim, ekonomi, kültür vb başlıklarıyla hâkim ideolojiye yönelik bölgedeki toplumsal aidiyeti güçlendirmekti. Türklüğü temsil eden argümanların zenginleştirilmesiyle bölge halkının sistemle daha ahenkli bir bütünleşme yaşayacağına inanç tamdı. Homejen bir ulus oluşturma formunda Karadeniz Sürmene'den Van'a iskân edilen Türk nüfus kitlesi bölge için bir model teşkil etti. Bölgede Türklük vurgusu hemen hemen bütün raporlarda yer alsa da Türklüğün kadim bir merkezi olması nedeniyle Erciş'e ayrı bir parantez açıldı. Raporlarda bölgedeki Türk nüfusundan ziyade Türkçe konuşma meselesi üzerine yoğunlaşıldı. Van'da Türk kültürünün yaygınlaştırılması/yaşatılması konusunda İsmet İnönü ve Abdülhalik Renda'nın raporlarında bir ümitsizlik/tedirginlik gözlemlenirken Hasan Reşit Tankut ve Hasip Aytuna Van'ı Türk kültürünün benimsendiği başat merkezlerinden biri olarak değerlendirdiler. Bayar, bölge halkıyla sağlıklı bir iletişim ağı oluşturmak ve tek parti anlayışının zihin dünyasının toplumda bir karşılık bulması için Van Gölü işletmesi dahil olmak üzere birçok işletmenin açılmasını önemsemekteydi. Bayar'ın raporunda kültür-dil başlığı yerine farklı olarak ekonomi başlığı ön plana çıkmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Celal Bayar, Rapor, İsmet İnönü, Tek Parti, Van

* Bu makale Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SBA-2017-5967 kodlu, *"Geleneksellikten Modernliğe Geçiş Sürecinde Van (1923 - 1960)"* adlı proje kapsamında üretilmiştir.

Abstract

Since the reports prepared during the Republic period were mostly prepared after the Sheikh Said and Ağrı rebellions, the topics of maintaining order and adopting Turkish culture were at the forefront. Van occupied an important place in the reports prepared by İsmet İnönü, Celal Bayar, Abdülhalik Renda, Abidin Özmen, Hasip Aytuna, Fevzi Kalfagil, Hasan Reşit Tankut and Cevat Dursunoğlu. While different equations and suggestions were included under the title of Van in the reports, the common point was to strengthen the social belonging in the region towards the dominant ideology with the headings of education, economy, culture, etc. With the enrichment of the arguments representing Turkishness, the people of the region would have a more harmonious integration with the system. The Turkish population resettled from Black Sea Surmene to Van in the form of a homogeneous nation-building constituted a model for the region. Although the emphasis on Turkishness in the region is included in almost all reports, a separate parenthesis was opened to Erciş because it is an ancient center of Turkishness. The reports focused on the issue of Turkish speaking rather than the Turkish population in the region. Hasan Reşit Tankut and Hasip Aytuna evaluated Van as one of the dominant centers where Turkish culture was adopted, while there was a hopelessness / anxiety in the reports of İsmet İnönü and Abdülhalik Renda regarding the dissemination / preservation of Turkish culture in Van. Bayar emphasized the opening of many businesses, including the Van Lake enterprise, in order to establish a healthy communication network with the people of the region and for the mental world of the single party understanding to find a response in the society. In Bayar's report, instead of the culture-language title, the economy title stood out.

Keywords: Celal Bayar, Report, İsmet İnönü, Single Party, Van

Giriş

Osmanlı'dan kalan bakiyeler üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti dünya konjonktürünün de etkisiyle ulus-kimlik bağlamında yeni bir yapılanma başlattı. Bu yönüyle rejimin birinci önceliği türdeş bir toplum oluşturmaktı. Tasavvur edilen bu anlayışın en önemli yönünü merkezle, etnik-kültür-dil bakımından benzemeyenlerin fazlalığıyla/farklılığıyla Doğu coğrafyası oluşturmaktaydı. Bu yönüyle tek parti kadroları, merkezle aynı düşünen, birlikte hareket eden ve ortak aidiyetler bağlamında bileşenleri çoğunlukta olan homojen bir toplum oluşturma gayesi içinde oldular. Aşiret yapılanması, farklı etnik kimlikler ve nüfuzlu ailelerin varlığı, rejimin amacına ulaşmasındaki en büyük engellerdi. Farklılıklara karşın ortak bir vatandaşlık bağıyla ulus-devlet çatışı altında toplumu birleştirme, birinci öncelikler arasında yer aldı. Bu anlayışın Doğu coğrafyasına yönelik pratiklerini ağırlıklı olarak ulaştırma, ekonomi, kültür (dil-okullaşma) başlıkları teşkil etti. Tek

parti kadroları bölgeyi daha iyi anlamak ve kendi düşünceleri doğrultusunda anlamlandırmak için bölgeyle ilgili raporlar hazırladılar. Raporların ağırlık noktasını Şeyh Said isyanı sonrası bölgede farklı etnik kimliklerin otorite dışında hareket etme arzusunu tespit etmek oluşturdu. Bölgeyi okumaya yönelik hazırlanan raporlarla bölgedeki farklılıkların ve benzerliklerin ortaya çıkarılması amaçlandı.

Raporların yazıldığı dönem ve hazırlayan şahsın zihin dünyası dikkate alındığında kendi içinde farklılaştığı görülmekteydi. Şeyh Said ve Ağrı isyanlarının sonuçları raporların muhteviyatını ve yaklaşımını etkilemekteydi. Şeyh Said isyanı sonrasında bölgeyle ilgili rapor hazırlayan Abdülhalik Renda'nın metninin satır aralarında güvenlikçi bir yaklaşım dikkat çekmekteydi. Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, Fevzi Çakmak, Müfettiş İbrahim Tali Öngören, Abidin Özmen ve Abdullah Alpdoğan bu çizgiye paralel düşünceler ortaya koydular. Bu çizginin en radikal tarafını farklı etnik grupların ülke dışına çıkarılmasını savunmasıyla Kars Milletvekili Cevat Dursunoğlu oluşturdu. Cevat Dursunoğlu, Necmeddin Sahir Sılan'dan farklı olarak Dağ Türkü vb ezberlerle sonuca varılamayacağı gerçeğini paylaşmasıyla farklı bir kulvarda yer aldı. Cemal Bardakçı ve Celal Bayar güvenlikçi çizgiyi savunmakla birlikte bölge halkıyla rabıta kurulması için bölgeye yapılacak yatırımları değerli buldular. Celal Bayar, Türklükle Kürtlüğün karşılıklı yükselişe geçtiğini, Şeyh Said ve Ağrı isyanlarının bu yükselişi körüklediğini, isyanlara yönelik sert tavrın yanında isyan sonrası toplumsal mutabakatı da önemsemekteydi. Bayar, bununla birlikte bölgedeki sorunun kaynağının ağalık sistemi olduğunu savundu. İktisadi politikaların bölgede hayat bulmasıyla sorunların azalacağını düşündü. Her ne kadar iktisadi veçheyi ön planda tutsa da rejimin bölgedeki en büyük kuvvetini askeri güçte bulmaktaydı. Cevat Dursunoğlu ve Memduh Şevket Esendal farklı olarak parti teşkilatlanmasıyla bölgeyle daha iyi rabıta kurulacağı kanaatini taşıdılar.

Bu çalışmada Doğu coğrafyasına yönelik üretilen ve sistemleştirilmek istenilen politik tavrın, Van özelinde nasıl bir karşılık bulduğunu, tek parti dönemi raporlarının temelini teşkil eden ulaşım–kültür (dil-eğitim), tarım başlıklarının hangisinin Van coğrafyasında baskın/etkin olduğunu tartışmaktır.

Tek Parti Döneminde Dönüşümün Sacayakları: Van'da Eğitim, Kültür ve Dil

Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından Türk toplumunu muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmayı arzulayan Mustafa Kemal Atatürk, bu amacını gerçekleştirmek için ülkede kalıcı

inkılap hareketlerine girişti. Bu girişimi engelleyebilecek unsurların ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bu dönemde ana hedef milli, laik ve çağdaş bir medeniyet inşa etmekti. Bu hedefler ancak milli bir eğitim sayesinde gerçekleşebilirdi. Böylece yeni kurulan Türk Devleti'nin eğitim politikasının esaslarını milli birlik/şuur anlayışı oluşturdu (Güven, 2014: 240). Bu doğrultuda eğitim seferberliği başlatılmasına karşın Cumhuriyet'in ekonomik olanaklarının yeterli olmayışı, Doğu'daki eğitim seferberliğini de olumsuz yönde etkiledi.

Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Doğu'nun birinci önceliği arasında kültürel dönüşüm yer aldı. Kültür öğesinin en önemli basamağını da dil teşkil etti. Abdülhalik Renda hazırladığı raporunda[1], Urfa, Diyarbekir ve Van'da Türk erkeklerinin % 80'ninin bölge halkıyla anlaşmak için Kürtçe konuştuğunu, bunun ortak bir kültür oluşturmada engel teşkil ettiğini belirterek Erciş'in etrafında bulunan 11 köyün tamamının Türk olduğunu ifade etti. Bölgede Türk kültürünü başat bir duruma getirmek için Türk Ocakları ve belediyelerin ortak çalışma yapmasına vurgu yaptı. Buradan hareketle Van Gölü'nün kuzey ve güney sahalarına Türkleri yerleştirerek bölgede Türk kültürünü yaygınlaştırmanın önemli olduğunun altını çizdi (Sılan, 2011b: 2-5). Şeyh Said isyanı sonrası hazırlanan Şark Islahat Planı'nda da Van'da Türklük vurgusu ön plana çıkartılarak resmi dairelerin dışında Türkçeden başka bir dil konuşulmaması uyarısı dikkat çekmekteydi (Bayrak, 2009: 116). Dönüşüm için ortaya konulan tezin ana noktasını, bölgenin kadim bir Türk coğrafyası olduğu ve unutulan bu gerçekliğin eğitim ve kültür dinamikleriyle hayata geçirilmesi oluşturmaktaydı.

Dil öğretimin ana noktasını okullaşma teşkil etmekteydi. Özellikle İsmet İnönü 1935 yılında hazırladığı raporunda, Van çevresindeki kasabalarda bulunan okulların yıkık, dökük ve birçok eksikliğinin bulunduğunu ve bu sebepten dolayı da çocukların okula gidemediğini belirtmekteydi (Öztürk, 2012: 35). Bu konuda Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen, 1936 yılında hazırladığı raporunda (Umumi Müfettişler,1937:107-109) "Bugün vilâyetlerin bütçeleriyle ancak kazalarda ve bazı nahiyelerde pek mahdut köylerde 1/3 muallimli birer ilk mektep idare edilebilmektedir." sözleriyle mevcut iktisadi durum ile Van'ın eğitim sorununun halledilemeyeceğini ortaya koymaktaydı. İktisadi olanaklarla, bölgede hayata geçirilmesi tasavvur edilen hedefler arasında bir uyumsuzluk mevcuttu.

[1] 14 Eylül 1925'te Şeyh Sait isyanından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini gezerek 14 sayfadan oluşan doğu raporunu İsmet Paşa'ya sundu (Atlı, 2014: 36).

Ekonomik sıkıntılardan dolayı yaşanan bina, araç-gereç ve öğretmen eksikliklerinin yanı sıra eğitim sorunları içerisindeki önemli bir konu da dil ve kültür meselesi oldu. Bilhassa mezkûr konulara büyük önem verilmesi gerektiğini belirten İsmet İnönü, raporun devamında;

> Kürtlere okutma yapılıp yapılmayacağı şimdiye kadar bir politika olarak mütalaa edilmiştir. Bu politikayı halk biliyor. Biz bundan hiç istifade edemediğimiz halde yalnız mahzurunu çekiyoruz. Daha Türk köylerindeki mektepleri yapamamışken ve en nihayet yüzde ona varmayan okutmada bir hususi siyasayı halkın diline düşürmekte hiçbir fayda yoktur. Sonra ilk tahsil için okutmakta faydamızın daha siyasi olduğu görüşündeyim. Kürtleşmiş ve kolayca Türklüğe dönecek yerleri okutmak, hatta Kürtlere Türkçe öğreterek Türklüğe çekmek için ilk tahsil ve onun iyi hocası çok etkili vasıtadır. Sonuçta ilk tahsil için ayırma siyasası yapılamaz. Zaten sınırlı olan vasıtalarımızı daha çok Türk köylerinde kullanmak elimizdedir… Orta mektebe girecekler içerisinde Kürtlerden müracaat eden olursa onları da reddetmemeliyiz.

Bölgede ilk ve orta öğretim tahsilinin işlevselliğinin artmasıyla sadece okuma-yazma değil, aynı zamanda bölgedeki halkın Türkleşmesine de önemli bir katkı yapacağını vurguladı. Ayrıca İnönü'nün raporundaki "Bu görüşlerimi hükümet kabul ederse, ayrıntısını yalnız Genel Enspektörler (Müfettişler) bilmek üzere, açık şekilde ayrılık siyasetinin kaldırıldığını tebliğ etmeliyiz. Van böyle bir tebliği daha acele bekliyor." (Öztürk, 2012: 62-63) ifadesiyle de bilhassa Van başta olmak üzere bölge halkına yönelik ayrımcı bir siyasetin uygulanmayacağı vurgusu ön plana çıkmaktaydı. Bütüncül bir siyasi tavır öngörüsünün hayata geçirilmesi iktisadi olanaklarla ilişkilendirilmekteydi. Eğitim seferberliğinde/politikalarında Türklük olgusunun başat olduğu yerlerin ana merkez olarak planlanmasının işleri kolaylaştıracağı inancını taşımaktaydı. Türklük bilincinin yoğun olduğu yerlerde bu özelliği taşıyan öğrenci kümelerinin farklı dil/kültüre sahip öğrenci gruplarını etkileyerek evireceğini tasavvur etmekteydi.

İsmet İnönü'nün dil konusuna yaklaşımıyla Abidin Özmen'in soruna yaklaşımı arasında benzerlik arz etmekteydi: "Türk camiası içinde kaynatmak istediğimiz kimselerin Kürtçe yerine Türkçe ile konuşur hale getirmek icap eder. Bu söz götürmez bir kaziyedir [öneridir]." Özmen, yatılı bölge okul sisteminin çözüme katkı sunacağı

iddiasındaydı (Umumi Müfettişler, 1937: 108)[2]. Erzincan Milletvekili Bölge Müfettişi Fevzi Kalfagil raporunda Başkale merkezde bile Türkçe bilme oranını % 25 olarak vermekte ve bunun sebebini okullaşma oranının azlığına bağlamaktaydı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA] 490.01/612.128.3). Bölge Müfettişi Tokat Milletvekili Hasip Aytuna da Van'ın merkezinin Türk olduğunu, askerlik yapanların, pazar alışverişinde bulunanların Türkçeyi iyi bildiklerini, merkeze yakın Kurubaş Köyü'nün ise tamamen Kürtçe konuştuğunu rapor etmekteydi (BCA.490.01/1004.876.2). 1940'da bölgede incelemelerde bulunan Hasan Reşit Tankut, Bitlis ile ilgili değerlendirmelerinde bu kentte Şafi mezhebinin ağır disiplininden ötürü Türk dilinin konuşulmadığını, dini ritüellerin Kürtçe yapılmasının Türk kültürünün bölgedeki gelişimini de etkilediği kanaatindeydi. Tankut, Bitlis ile ilgili bu değerlendirmelerine karşın Van'ın farklı bir yapısının olduğunu, özellikle göl kıyısındaki merkezlerin Türk kültürünü başat bir şekilde yaşattıklarının altını çizmekteydi. Kürtçe konuşan yerleşim yerlerinde de vatana bağlılık anlayışının yüksek olmasından ötürü sorun teşkil etmeyeceği düşüncesindeydi (BCA.490.01/1015.916.4). Oldukça geç bir tarih olan 1948'de Van Bölge Müfettişi İhsan Olgun, raporunda Türkçe konuşma meselesinin sorun olmaya devam ettiğini, bazı ilçelerinde Kürt nüfusunun % 90'ı geçtiği tespitinde bulundu (BCA.490.01/718.454.1).[3] Hasan Reşit Tankut, kısmen de Hasip Aytuna haricindeki raporlar, Van havalisindeki Türk kültürünün mevcut durumuna iyimser bir gözle bakmaktaydılar.

Kültür ve dil sahasında hedeflenen dönüşümün gerçekleşmesi adına fiziki şartların iyileştirilmesinin yanında öğretmenlerin teknik donanımlarının arttırılması da önemsenmekteydi. Özmen, okulların hükümet tarafından kurularak, binaların fiziki yapılarının ve sağlık koşullarının ihtiyaca cevap verebilecek bir şekilde dizayn edilmesini ve bilhassa Türklük şuurunu aşılamak kabiliyetiyle yetişmiş, çalışkan ve azimli öğreticilerin idaresinde olması gerektiğini belirtmekteydi. Raporunun devamında ise yatılı okulların amacı, işleyişi ve programları hakkında şu bilgileri aktarmaktaydı:

[2] Yatılı bölge okullarının Türkçe konuşma/konuşturma üzerindeki etkilerine bkz. (Obuz, 2017:70).

[3] Emniyet Genel Müdürü Cemal Göktan da benzer bir şekilde 1958'de bölgedeki incelemeleri sonucunda Van Gölü çevresinde Türk olan bölgenin zamanla Kürtleştiğini, ailelerin bile soyadlarından su katılmamış, dillerini kaybetmiş Türkler olduğunu, Celali, Halikanlı ve Ertoşi Aşiretlerinin buna örnek olduğunu söyledi. Bununla birlikte bu aşiretlerin tekrardan çocuklarının Türkçe öğrenmesi için valinin de çabalarıyla devletten okul talebinde bulunduklarını belirtti. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-4.)

Bu mekteplerde sırf Türkçe konuşmağı ve Türklük propagandasını ve Türk büyüklerine karşı sevgiyi uyandıracak bir program takip edilecek ve tahsil müddeti üç sene olup çocuk senenin on bir ayında mektepte kalacaktır. Bu hal bir kanunla temin edilmelidir. Bu, misyoner tarzında bir temsil takibidir. Bu mektep, kaza merkezlerinde hatta kalabalık memuru, subayı olan nahiye merkezlerinde umumi beş senelik ilk mekteplerin mevcudiyetine mâni olmayacaktır… Büyük Türk köylerinde de beş sınıflı program üzerine müesses mekteplerin varlığı kabul edilebileceğine göre vilâyetlerin zirai, baytarı birçok işleri kanuni, idari ve içtimai birçok yardımları bırakmadan leylî [yatılı] mektep meydana getirmelerine maddeten imkân görüyorum. Hükümetçe seneden seneye bir program altında münasip muhitlerde başlayarak böyle müesseseler kurmanın zaruretine kailim [inanıyorum]. Böyle müesseseler ilk olarak Van'ın Gevaş, Hakkâri'nin Beytüşşebap, Bitlis'in Hizan, Muş'un Malazgirt, Siirt'in Pervari, Diyarbakır'ın Eğil (Şerbeti), Mardin'in Derik, Urfa'nın Viranşehir kazalarında kurulabilir." (Umumi Müfettişler, 1937: 108-109).

Van'ın Gevaş İlçesi, Türklük şuurunun yerleşmesi için planlanan yatılı eğitim kurumları arasında yer almaktaydı. Benzer şekilde İsmet İnönü'nün raporunda da Erciş, bu düşünceye benzer bir özellik taşımaktaydı.

Özmen, dil konusundaki yaklaşımını kültürel bağlamda da devam ettirdi. Yapılacak faaliyetlerin kendi haline bırakılmaması gerektiğini vurgulayarak ivedilikle tedbirler alınmasını önemsedi. Bu tedbirler arasında da kültür merkezlerinde halkı aydınlatacak öğretmenlerin ortak hareket etmesini istedi. Bu tür faaliyetleri Türk kültürünü aşılama kabiliyetini artırmağa yönelik çalışmaları ortaya çıkaracağından değerli gördü. Ayrıca raporunda bu konuya yönelik detaylar verdi:

1- "Halkevlerine önem verilmesi

2- Okuma odaları açılarak halka ajans, gazete ve mecmua okutturulması

3- Türk eserlerini çok güzel bir surette teşhir edecek müzeler kurulması gibi teşebbüsler, seyyar temsili oyunlar tertip ve halk türküleri söyleyecek temsil grupları yapıp gezdirmek ve köy sinema ve radyoları tesis etmek de iyi netice verecek amillerdendir.*"* (Umumi Müfettişler, 1937: 111-113). Özmen, Türk kültürünün yaygınlaştırılması bağlamında müzecilik ve temsil olgusunun ön plana çıkarılmasının yanında görsel etkinin dönüşümdeki rolüne işaret etmekteydi.

Her ne kadar 1935 yılındaki İsmet İnönü ve 1936 yılındaki Abidin Özmen'in raporlarında eğitim, dil ve kültür konularının ehemmiyeti ve çözüm önerileri üzerinde durulmuşsa da 1945 yılında bölgede incelemelerde bulunan Memduh Şevket Esendal'ın raporunda vilayetlerden kazalara, nahiyelere ve köylere doğru gidildikçe okur-yazarlık bir kenara Türkçe bilenlerin dahi azlığından yakınılmaktaydı. Bilhassa köy ve nahiyelerde ilkokul olmayışına bir nebze anlayış gösterilse de çoğu kazada dahi olmayışı bu durumun temel sebebi olarak belirtilmekteydi. Esendal da Özmen gibi bu konuda halkevlerine ve buradaki dil faaliyetlerine önem verilmesi gerektiğini sürekli vurgulamaktaydı. Bu konuda raporun devamında konuya şu şekilde açıklık getirmekteydi:

> Ben de bu gezintide her uğradığım doğu Halkevinde dil öğretim işlerine genişlik vermelerini istedim durdum. Yalnız bizim Halkevlerimize daha bir bu kadar genişlik versek getireceği faydanın çok ağır olacağını gözden kaçırmamalıyız. Halkevleri çalışmalarının halk üzerinde izleri olacağı açıktır. Bulunduğu yerde de üç beş çocuğa ve gence dil öğretebilir. Ancak yapılmasını istediğimiz işin büyüklüğü karşısında elde edeceğimiz fayda göz doyuracak kadar değerli olmayacaktır. (BCA.490.01/571.2274.1).

Halkevleri kapsamında yürütülecek dil çalışmalarının belli bir ölçüde fayda sağlayacağını, ancak uzun vadede-genel manada ise istenilen başarının elde edilemeyeceğini öngördüğü gibi bölge kurumlarının ortak çalışma yapmasını ve topyekûn bir kalkınmayı değerli buldu.

Esendal, halkevleri hakkındaki uzun vadedeki görüşlerine rağmen Van'da gerçekleştirdiği tetkikler sırasında Van Halkevi'ni ziyaret ederek bazı değişiklikler yapılmasını tavsiye etti.[4] Bu öneriler doğrultusunda bilhassa Emniyet Müdürü tarafından idare edilen halkevi reisliğine dil çalışmalarında mesleki olarak daha etkin olabilecek bir öğretmen getirildi. Ayrıca halkevi üyelerini toplayarak yapacakları işler hakkında bilgi verdi (BCA. 490.01/571.2274.1). Yapılan bu değişikliklerle Van'da dil ve kültür faaliyetlerine ağırlık verilmek suretiyle Türk kültürü daha geniş kitlelere yaymaya ve halkevinin vilayet genelindeki etkinliğini arttırmaya yönelik çalışmalar daha sistematik bir hal aldı.

[4] Van Halkevi 1932'de ilk kurulan halkevlerindendi (United States National Arşiv 867.9111/350).

Tek Parti Dönemi Raporlarında Van'da Ekonomi

Millî Mücadele'nin birinci önceliği belirlenen sınırlar içerisinde ülkeyi işgalden kurtararak tam bağımsızlığı sağlamaktı. Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından hükümet her alanda ülkeyi kalkındırmak için çalışmalarını sürdürmesine karşın ekonomik yapı bunu kaldıracak düzeyde değildi. Bu nedenle sorunlar ehemmiyet sırasına ve ekonomik olanaklara göre peyderpey çözülmeye çalışıldı.

Bunun yanında mücadele sonrası ülke ekonomisinin kalkınması için milli sanayinin, ticaretin ve tarımın geliştirilmesi hedefler arasında yer aldı (Yaman, 1993: 425). Böyle bir planlama yapılmasına karşın İsmet İnönü raporunda, ekonomik olarak Doğu vilayetlerinin ülke nüfusunun üçte birini oluşturduğu halde hazineye aynı oranda katkı yapmadığını belirterek Van için "yoksulluk hat safhadaydı" sözleriyle durumun iyi olmadığını ve Doğu'nun neden hazineye doğrudan katkı yapamadığını da açıklamaktaydı: "Doğu illeri verimli bir hale gelmedikçe bütçenin ve devlet kudretinin artması beklenemez… Bunun için doğu illerimize esaslı ve devamlı bir programla girerek burasını yalnız gailesiz (sıkıntısız) değil, hatta verimli bir hale getirmek lazımdır." (Öztürk, 2012: 54). Doğu'nun ülke ekonomisine doğrudan katkı yapabilecek bir seviyeye getirilmesi gerektiğini ve bunun gerçekleşmemesi durumunda ülke ekonomisinde topyekûn bir kalkınmanın olamayacağını vurgulamaktaydı. Tek parti kadroları, rejimin tasavvur ettiği insan/toplum modeli için ekonominin canlı tutulmasıyla arzulanan dönüşümün daha sağlıklı olacağı inancını taşımaktaydı.

Bu konuda en ayrıntılı raporu dönemin İktisat Vekili olan Celal Bayar hazırlamıştı. Bayar, raporunda öncelikle Doğu illeri için iktisadi teşhisini koyarak bir an evvel işe başlamanın önemine işaret etti. Yapılması gerekenleri iki kısma ayıran Bayar, birinci kısımda kısa sürede başarılması mümkün olan teşebbüsleri belirtirken ikinci kısımda ise daha uzun vadede yapılabilecekleri planlamaktaydı. Bilhassa Doğu ekonomisini; *"*Henüz pazarlaşmamış, zaruri ve şahsî ihtiyaçlardan fazla herhangi bir istihsali tasavvur bile etmemiş tamamen iptidaî bir ekonomi bünyesi karşısındayız." şeklinde ilkel bir yapı olarak tasvir ederken (Bayar, 2006: 130), ekonominin neden gelişmediğini de "Demiryolunun henüz ulaşmaması ve yukarıda da tafsilatlı arz edildiği gibi nakliye vasıtalarının çok pahalı ve gayri muntazam olması dolayısıyla Doğu vilâyetlerimiz, memleketin piyasa merkezleriyle normal bir şekilde irtibat temin edememişler ve netice olarak memleket ekonomisinin haricinde tecrit edilmiş bir halde kalmışlardır" (Mazıcı, 1996: 165-166) ifadeleriyle ekonomideki asıl sorunun ulaşım (nakliyat) meselesi olduğu gerçeğini paylaştı. Bu konuyla ilgili

raporunda "Memleketin kıymetli bir köşesi, denilebilir ki, sırf münakalesizlik yüzünden senenin büyük bir kısmında memleketin diğer parçalarıyla münasebet tesis edememektedir. Doğu illerimizin bu vaziyeti, memleketin diğer kısımlarıyla olduğu kadar bizzat kendi bünyesi içinde de vardır. Şüphesiz ki ideal, emin ve fasılası nakliyatın temini için muntazam şoselere ihtiyaç vardır. Hâlbuki böyle şoselerin yapılabilmesi uzun zaman ve çok para meselesidir. Bugün için bunun hemen temininin mümkün olduğunu zannetmiyorum. Vaziyet ise, arz ettiğim sebepten dolayı, acil bir tedbire muhtaçtır. Bunu ancak mevcut yıllar ve güzergâhlar üzerinde yapmağa mecburuz. Hakikat herhalde bugün için bu güzergâhlar üzerinde ideal nakliye servisleri yapmak gayri mümkündür. (Mazıcı, 1996: 210). Bayar, ulaşım sorununun çözümünün kolay olmadığını, ciddi parasal kaynaklara ihtiyaç olduğu düşüncesindeydi.

Bayar, ulaşımın yapılması gereken güzergâhı şu şekilde işaret etmekteydi.

1-Hopa-Ardahan-Kars-Iğdır
2-Karaköse-Erciş
3-Diyarbakır-Bitlis-Tatvan
4-Van şehri ile iskele arası

Böylece hatların üçü, karayolları üzerinden biri de (Van-İskele arası) vapur hattı üzerinden tasavvur edilmekteydi. Bayar, nakliye seferlerinin başlaması durumunda "İstanbul veya Mersin'den alınacak bir malın Van'a kadar tek tarife ile sevki imkânı temin olunacaktır" (Bayar, 2006: 113-114) şeklindeki ifadesiyle de Doğu vilayetlerinin ülkenin geneliyle olan ticaret sorununun pazarlamayla giderileceği ve ülke ekonomisine de doğrudan katkı sağlayacak potansiyele kavuşacağını vurgulamaktaydı. Bayar, ekonominin gelişimi noktasında ulaşım ağında Van ve havalisini önemli bir merkez olarak görmekteydi.

Bayar, Doğu'nun ülke geneliyle olan ticaretinin geliştirilmesine katkı bağlamında kış şartlarından dolayı kapalı bir hayat süren bu bölgede el sanayisinin kurulmasını gerekli görerek Van havalisine iplik göndermeyi planladı. Ayrıca bu havalide bölgesel ihtiyaçları karşılamak için küçük bir iplik imalathanesi açılmasının önemine atıf yaptı (Mazıcı, 1996: 226-227). Böylece bölgedeki diğer ekonomik ve ticari unsurlara el sanatlarını da ekleyerek hem bölge halkının kış aylarında boş kalmasını engellemeye hem de bölgenin ekonomisini daha da güçlendirmeyi planladı. Başlangıç aşamasında bölgede ulaşım olanaklarını da dikkate alarak ağır sanayi yerine hafif atölye sisteminin kurulmasını daha doğru adım olarak gördü.

Tek Parti Dönemi Raporlarında Van'da İdari Teşkilatlanma

Cumhuriyet'in ilanından sonra bilhassa Doğu'da rejime karşı başkaldırılar meydan geldi. İsyanlara karşı yalnız askeri önlemler alınmakla kalınmayarak, bölgede idari yapının yeniden düzenlenmesi yoluna gidildi (Tuncay, 1981: 173). Bu doğrultuda da sıkıyönetim sonrasında bölgede oluşan sükûnetin devamı için 25 Haziran 1927 tarihinde "*Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair*" kanun çıkarıldı (BCA.030.18.01/22.87.18). Van Vilayeti de çıkarılan bu kanun çerçevesinde Birinci Umum Müfettişliği içerisinde yer aldı (BCA. 030.18.01/27.70.7; Koçak, 2003: 54, 72; Yücebaş, 2017: 466).

İsmet İnönü, bölgede yaşanan tüm bu gelişmeler sonrasında yaptığı incelemelerde idari teşkilatlanmaya ayrı bir parantez açtı. Teşkilatlanmanın Genel Müfettişlik çerçevesinde yeniden şekillenmesi üzerinde durarak iskân politikasından sınır meselelerine, özel adliye rejiminden imara, tarımdan ulaşım ve ekonomiye kadar birçok konuda müfettişliklere geniş yetkilerin verilmesini planladı (Öztürk, 2012: 54-55). İnönü'nün idari teşkilatlanmada yer alan özerk bir adli yapı konusundaki yaklaşımı, Abidin Özmen tarafından da benimsenerek raporunda önemli bir yer tuttu: "Kürtlük hakkında ne şekilde hareket edersek edelim, idaresi başında bulunduğum bölgenin, memleketin diğer tarafına hiçbir yönden benzeyişi olmadığını, *aynı* kanunlarla idaresine devam etmenin bu bölgede arzu edilen huzur ve sükûnu ve temsil işini halledemeyeceğini kabul etmek zarureti vardır" (Umumi Müfettişler, 1937: 116). Özmen, kendi içinde bir adli ve idari yapının gerekliliğine işaret etti. Özmen'e göre mevcut kanunlarla bölgenin idare edilmesi ve asayişin sağlanması mümkün olmadığından bölgenin şartlarına uygun kanunların bir an evvel hayata geçirilmesi gerekliydi.

İdari teşkilatlanma içerisinde bir diğer önem verilen konu da vali atamaları oldu. İnönü, bilhassa Van'daki tetkikleri sırasında (Cumhuriyet'in 12'nci yılı) vilayete 13'üncü valinin atanmış olmasından hareketle idari yapının sık sık el değiştirmesini ve uzun süre boş kalmasını, Van'ın geri kalmışlığındaki en önemli sebep olarak gördü. Bu nedenle raporunda vali başta olmak üzere önemli devlet vazifelerine atanacak kişilerin yetişmesinden seçimine kadar hassasiyet gösterilmesini istedi: "Bütün vekâletler (bakanlıklar) valiliği kendi en yakın memurları görmeli ve kendi dairelerinden valiliğe ehil olan adamları dikkat ile ayırıp takdim etmelidir. Her vekilin (bakanın) her vali için her sene sicil vermesi usul olacaktır. Anlaşmazlıkların çözümü ve temyizi Başbakanlık'a aittir. Vekâletlerin ve Genel Enspektörlerin valiler hakkındaki sicilleri Başbakanlıkta toplanacaktır." (Öztürk, 2012: 36). Valilerin değerlendirilmesini bakanlıklara ve müfettişliklere

vererek valiler üzerindeki denetimi arttırmış ve valilerin daha aktif bir şekilde çalışmasını sağlamayı amaçlamıştı.

Esendal, Van'ın mamur bir hale gelmesi için memurlar ve idareciler için cazibe merkezi haline getirmenin şart olduğunu, idarecilerin burayı sürgün olarak görme anlayışlarının önüne geçilmesinin önemine atıfta bulunmaktaydı. Örneğin Van Valisi Dilaver Argun, Van'ın genç valilerinden olup, memurlarla ilişkisinin negatif olduğunu, yeni bir proje üretmekten ziyade var olanı idare etmeye çalıştığına raporunda yer verdi (BCA.490.01/571.2274.1). Esendal'a göre Doğu'nun sürgün olarak görülme algısı Van özeline de yansımaktaydı. Burada görev yapan idareciler bölgenin kalkınmasına yönelik yaratıcı projeler üretmekten ziyade bölgeyi içselleştiremediklerinden günü idare etmenin meşguliyeti içindeydiler.

CHP Parti Müfettişi Hasip Aytuna da 1941'de hazırladığı raporunda bölgeye atanan memurların hayat pahalılığının da etkisiyle farklı yollara başvurarak Van'dan ayrılma düşüncelerinin sürekli baskın olduğu notunu düşmekteydi (BCA. 490.01/1004.876.2). Böyle bir arzu içinde olduklarından Van'a hizmet etme anlayışının geri planda kaldığı raporlarda önemli bir yer tutmaktaydı.

Tek Parti Döneminin Görünürdeki Yüzü: Van'da İmar ve İskân

Millî Mücadele sonrasında her alanda olduğu gibi bayındırlık ve imar alanında da büyük sıkıntılar baş gösterdi (Evsile, 2018: 81). Mevcut şartlar içerisinde ülke genelinde olduğu gibi Doğu'nun imarı için de Cumhuriyet'in ilanından evvel girişimlerde bulunuldu. Bu doğrultuda bilhassa Rus işgali sonrasında bölgeden zorunlu göç etmiş halkın yeniden memleketlerine dönebilmesi için kısmen veya tamamen harabe olmuş yapıların onarılması ya da yeniden inşa edilebilmesi için ödenek ayrılması önemsendi (Türkmen, 2013: 60). Ancak ülke genelindeki ekonomik yapı ve bölge genelinde yapı malzemesinde yaşanan sıkıntılar da göz önünde bulundurulduğunda imar meselesinin kısa vadede çözülmesi zor bir seçenek olarak durmaktaydı.

Bu konuda İnönü, Van'da yaptığı tetkikler esnasında Van genelindeki evlerin büyük çoğunluğunun kerpiçten yapıldığını belirterek imar faaliyetleri bağlamında yapı malzemesi ve gereçlerinin temin edilmesinde yaşanan sıkıntılara dikkat çekmek istedi (Öztürk, 2012: 33). İnönü'den sonra burada incelemelerde bulunan Celal Bayar da yapı malzemelerinin temininde yaşanan sıkıntıları ve pahalılığı benzer şekilde dile getirdi. Van'daki bu durumun çözülebilmesi adına yerinde bir tesis vücuda getirilmesi gerektiğini veyahut gümrük vergilerini indirerek Rusya'dan yapı malzemesi ithal etmek

gerekliliğini belirtti (Bayar, 2006: 122)[5]. Bayar, raporunda bilhassa hükümet binalarının perişanlığından bahsederek bu durumun giderilmesinin hem memurlar hem de devlet otoritesinin halk üzerindeki etkisini arttıracağı kanaatindeydi (Mazıcı, 1996: 159-160). Böyle bir çalışma hükümete ekonomik olarak bir külfet getirse de yenileme çalışmalarının yapılması, memurların çalışma isteklerini arttıracağı gibi devlet otoritesinin ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmasını da sağlayacaktı.

Bayar ve Özmen'in raporlarında bu sorunların yanında diğer bir sorun da memur ve subay ailelerinin kalacakları evler olarak belirtilmekteydi. Özmen, konuyla alakalı İnönü'nün 1 milyon liralık bir proje yapılmasını emir buyurduğunu ve kendisinin de buna uygun olarak bir proje hazırladığını belirterek emaneten veyahut ihale suretiyle mahallindeki nafia inşaat komisyonlarına yetki verilmesini planladı (Umumi Müfettişler, 1937: 108; Bayar, 2006: 64). Konut sorununun halledilmesi durumunda hem hali hazırda var olan hem de gelecek olan memur ve subayların ikametgâh sorunu halledilmiş olacağı gibi bu durum bölgenin memur ve subaylar tarafından benimsenmesini de sağlayacaktı.

Bölgenin istenilen ulus formuna dönüşebilmesi için imar faaliyetlerinin yanında iskân faaliyetlerine de ayrı bir önem atfedildi. Cumhuriyet döneminde iskân politikasının ilk uygulaması, 1923 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan "Nüfus Mübadelesi" sonrasında büyük çoğunlukla ülkenin batısında gerçekleştirilmişti (Arı, 2000: 1). Ülkenin doğusunda ise iskân politikası yeni bir ulus formu oluşturma bilinci doğrultusunda bölgedeki aşiret reislerinin batıya zorunlu göç ettirilmesiyle devam etmişti. Bu durum bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanarak bölgede birtakım olaylar meydana gelmişti (Koç, 2013: 156). Olayların sona ermesinden sonra 14 Temmuz 1934 tarihinde 2510 sayılı iskân kanunu çıkarılarak (TBMM ZC. IV/23, İ. 68, (14.6.1934) 164; T.C. Resmî Gazete, 21 Haziran 1934, No: 2733). Bu doğrultuda iki temel hedef belirlenmişti. Bunlardan birincisi; "Türk kültürünü kuvvetlendirmek, bunun için de memlekete Türk kültürüne bağlı göçmen getirtmek ve Türk kültürlü nüfusu sıklaştırmak ve aynı zamanda Türk kültürüne bağlı olmayan kimseleri bir yerden diğer bir yere taşındırıp, bunları Türk kültürüne bağlamak ve Türk kültürünü içlendirmektir. İkincisi ise; Ekonomik, siyasal ve askerlik bakımlarından memlekette nüfusun dağılış şeklini değiştirmektir."(Ulus, 1 Ağustos 1935). İsmet İnönü de bu hedefler

[5] Sovyet Rusya'dan kereste alınmasına karşılık Van'dan bu ülkeye aynı değerde yün ve balığın ihraç edilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Haziran 1936'daki toplantısında kararlaştırıldı (BCA. 030.18.01/02.65.50).

doğrultusunda 1935 yılındaki çıktığı yurt gezisi esnasında Van'daki iskân çalışmalarına ayrı bir önem verdi. Bu minvalde bölgede incelemelerde bulunarak bilhassa da Havason Vadisi'yle yakından ilgilendi. Eski bir Ermeni yerleşimi olan bu vadide Kürt nüfusunun yoğunluğuna karşın İran, Erivan ve Çıldır'dan gelen muhacirlerin bu coğrafyaya yerleşmesinde yaşanan sorunlar İnönü'yü harekete geçirdi. İnönü raporunda "buraya yerleştirilmesi önemli bir planın parçası" olarak ifade ettiği Karadeniz'den (Sürmene) getirilen Türk muhacirlerinin yerleşmesini önemsedi: "Şarkta iskân kaynağı başlıca Karadeniz halkıdır. Başarının tılsımı ilk muhacirlerin memnun olması ve Karadenizlileri teşvik etmesidir. Bunun için ilk muhacirlerin yerleşmesinde ortalama iskân masrafı pahalı da olsa memnun etmek esas meseledir. Devamlı ve geniş bir iskân siyasetini ancak bu ilk tecrübelerden sonra daha faal yürütebiliriz." (Öztürk, 2012: 33-34, 58)[6]. Aynı tarihlerde Güney Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden ötürü İran'dan gelen Türk muhacirler Van İskele'de büyük bir köye yerleştirildi. İnönü, raporunda bu yerleştirmeyi çok değerli bulduğunu şu sözlerle dile getirdi: "Sağlam bünyeli iyi bir Van şehri Şark'ta Cumhuriyetin önemli bir temeli olacaktır. Böyle bir temel Türk hâkimiyeti için her bakımdan lâzımdır" (Yücebaş, 2019: 82). Meselenin sadece iskân değil aynı zamanda bölgenin Türkleşmesi yönünde atılmış önemli bir adım olduğunu vurguladı. Bu sebeple de Karadeniz'den ve İran'dan bölgeye yapılacak iskân politikasının devamlılığı için masraftan çekinilmemesi gerektiğini de belirtti. Bu ilk adımı, yeni yerleşecek kitlelere model oluşturması ve teşvik etmesi açısından önemsedi.

İnönü bu düşüncesini destekler nitelikte "Van, Muş ve Erzincan ovaları kısmen boş ve genel olarak Kürt yayılmasına açıktır. Van ve Erzincan'da acele olarak ve Muş Ovası'nda tedricen ve bir de Elâzığ Ovası'nda kuvvetli Türk kütleleri vücuda getirmek mecburiyetindeyiz." Ona göre iskân meselesinin istenilen seviyede yürütülmemesinin sebebi işlerin bir plan dâhilinde yapılmamasıydı. Bu nedenle de iskân bölgelerinde ıslah çalışmalarının ivedilikle yapılması gerektiğini belirtti. Van, Erzincan ve Elazığ'a Türk nüfusu yerleştirerek bu şehirlerin güçlü kültür merkezleri haline getirilebileceğinin önemine dikkat çekti (Öztürk, 2012: 58).

İnönü, iskân politikasının kısa bir zaman diliminde yapılamaması durumunda bu yerleşim yerlerinin Türk yurdu olmaktan çıkacağından endişe etmekteydi. Şeyh Said isyanı ve Ağrı isyanlarında

[6] Sürmene'den Van'a yerleşen aileler için 140 konut yapıldı. (BCA. 030.18.01/31.61.8.).

aşiretlerin tutumları, İnönü'yü harekete geçiren muhtemel nedenler arasında yer almaktaydı.

Abidin Özmen de hazırladığı raporda iskân meselesi konusunda İnönü gibi aynı görüşü ortaya koymaktaydı. Raporunda "Doğu vilâyetlerinin Van Gölü havzası, Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt kazaları, trenlerin ve şoselerin uğradığı sahanın iki tarafı Türk muhacirle iskân edilmelidir. Bugünkü şekil Doğu vilâyetlerinin çok mühim olan iskân işini halle yeter değildir." Şimdiye kadar uygulanan politikanın yeterli olmadığını, iskânın bir program dâhilinde yürütülmesini, sadece bu iş ile meşgul olacak köy kurma komisyonlarının oluşturularak yılda en az 300 ev yapılması ve araziyi muntazaman kısımlara ayırarak kanuni bir şekilde iskân politikasının uygulanması gerektiği konusunda uyarılarda bulundu (Umumi Müfettişler, 1937: 106-107). İnönü ve Özmen'in raporlarındaki ortak nokta Muş, Elazığ, Van üçgeninde yerleştirilecek Türk nüfusuyla ulus-kimlik bağlamında bölge Türk kültür dairesi içeresine çekilecekti.

Abidin Özmen 1936'da raporunda Van Gölü havzası, Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt bölgesine Türk muhacirleri yerleştirmenin önemine atıf yapmaktaydı. Ayrıca Kürt kızlarıyla evlenip buraya yerleşecek olan Türklere arazi tahsis edilmesini teklif etti (Öztürk, 2012: 78-81). İskân konusunda Özmen ve İnönü'nün dışında Cevat Dursunoğlu da önerilerde bulundu. Bölgeyle ilgili hazırlanan hemen hemen bütün raporlarda Dersim bölgesi yer almasına karşın Dursunoğlu daha çok Van, Erzurum, Muş ve Ağrı bölgesiyle ilgilendi. Kürtlerle ilgili var olan sorunu tanımladıktan sonra çözüm önerileri üzerinde durdu. Dursunoğlu'na göre Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın genişliği ve nüfuslarının oldukça fazla olması, Kürtlerle ilgili acil önlemler alınmasının gerekleri arasındaydı. Bu şartların dikkate alınarak Arnavut, Gürcü ve Çerkezler gibi nüfus yoğunluğu az olan topluluklara uygulanan politikaların Kürtlere uygulanamayacağını, bu hususların dikkate alınarak daha kapsamlı bir politika takip etmenin gerekliliği konusunda farkındalık oluşturmak istedi. Mübadele ve göç seçeneklerinin sürekli gündemde olması gerektiğinin altını çizerek kapsamlı bir önlem alınması yönünde şu önerilerde bulundu: Van'ı merkez alarak Muradiye, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Tatvan ile Van gölü havzasında Türk iskanını yoğunlaştırmak gerekliydi (BCA.490.01/61.233.6-28; Pınar, 2019: 393). Dursunoğlu'nun bu açıklamalarından bölgenin coğrafyasını bildiği ve Van Gölü havzasını baz alarak iskân bölgesini doğudan güneye ve sınır çizgisinden iç bölgelere doğru bir hat biçiminde oluşturmak istediği anlaşılmaktaydı. Türklerin yoğun bir şekilde Kürt nüfusu arasına yerleştirme düşüncesi hemen hemen bölgeyle ilgili hazırlanan bütün raporlarda ön planda yer

almaktaydı. Çizdiği çerçevede Van Gölü havzası kilit noktayı teşkil etmekteydi.

İskân konusunda Elazığ-Van hattına dikkat çeken bürokratlardan biri de Abdülhalik Renda'ydı. Raporunda demiryolu yapımının önemine değinerek Van Gölü, Erzincan, Muş, Diyarbakır bölgenin Türkleşmesi için bunun gerekliliği üzerinde durdu (Sılan, 2011b :10). Paralel şekilde Necmeddin Sahir Sılan, Elazığ-Van demiryolu hattı için "Şark ve garp, şimal ve cenup vilayetlerimizi birbirine bağlayan demiryolu siyaseti ile birçok köylerimiz şenleniyor, birçok şehirlerimiz bugünü yarına bağlayan medeni eserlerin ve iktisadi hareketlerin mihrakı oluyor" (Doğu Sorunu, 2010: XVIII) diyerek demiryolu siyasetini (Doğu-Batı birleşimini) ekonomik ve kültürel birleşmenin odak noktası olarak gördü.

İskân konusunda hem Celal Bayar hem İsmet İnönü hem de Özmen yürütülen mevcut politikalarla başarılı olunamayacağını, böyle devam etmesi durumunda Van'da kısa sürede yerli halkın kaybolacağından endişe duymaktaydılar (Mazıcı, 1996: 160-161)[7]. 1935-1936 yılları arasında hazırlanan üç raporda da özellikle iskân politikaları eleştirilerek belirli esaslar üzerinde yeniden şekillenmesi üzerinde durulmaktaydı. Bu uygulamanın bir an evvel hayata geçirilememesi durumunda Van'da Türk nüfusunun akamete uğrayacağı endişesi üç raporda da hâkim görüştü.

Tek Parti Dönemi Raporlarında Van'da Sağlık Politikaları

I. Dünya Savaşı sonrası ve Milli Mücadele döneminde yeni kurulan hükümet bir taraftan siyasi, askeri ve ekonomik sıkıntılarla mücadele ederken bir taraftan da kolera, sıtma, frengi, trahom, tifo, kuduz, çiçek ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek zorunda kaldı (Ak, 2002: 419-420). Bunun üzerine 3 Mayıs 1920 tarihinde 613.141 lira bütçe ile "*Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti*" kuruldu (TBMM ZC.I/1, İ.9, (2.5.1336/1920) 185; Özpekcan, 2002: 438). Milli Mücadele dönemimdeki tüm olumsuzluklara rağmen sağlık hizmetleri için ayrı bir bakanlığın kurulması hükümetin konuya verdiği önemi ve ileri görüşlülüğünü ortaya koymaktaydı.

Vekâletin kurulması ile birlikte merkez ve taşra örgütleri yeniden yapılandırılarak (Çavmak ve Çavmak, 2017: 49) ilk olarak sağlık hizmetlerinde izlenecek politika belirlenmeye çalışıldı. Bu bağlamda; sağlık teşkilatını kurmak ve geliştirmek, gerekli kanun, tüzük ve kararnameleri çıkarmak, kurumlar arası iş birliğini artırmak,

[7] (Bayar, 2006: 116). Nüfuz sahibi mütegallibenin aileleriyle birlikte Anadolu içlerine göç ettirilmesinin gerekliliğinin altını çizmekteydi.

salgın hastalıklarıyla savaşmak, sağlık personeli ve doktor sayısını artırmak, göçmenlere ve kimsesiz çocuklara yardım etmek gibi hedefler belirlendi (Ak, 2002: 420). Ancak belirlenen bu hedefler içerisinde başta doktor ve sağlık personeli olmak üzere hastane, salgın hastalıklarıyla mücadele gibi sağlığı doğrudan etkileyecek başlıkların birçoğu Doğu'da kısa vadede gerçekleştirilemedi.

Bu konuda Başbakan İsmet İnönü 1935 yılında gerçekleştirdiği Doğu gezisindeki tetkikleri sırasında sağlık alanında başta doktor ihtiyacı olmak üzere önemli eksikliklerin olduğunu gözlemledi. Sağlık politikalarını siyasal- ekonomik zeminde yürütmenin önemine dikkat çekerek doktor/ uzman eksikliğinin altını çizdi. Raporunda Doğu'da sağlık hizmetlerinin yürütülmesi için seyyar doktorların görevlendirilmesi gerektiğini belirterek bunun aynı zamanda devletin bu bölgedeki otoritesini ve etkinliğini arttıracağını vurguladı. İnönü, Van'daki tetkikleri esnasında halkın trahom hastalığı yüzünden perişan olduğunu ve bütün ümidini devletin göstereceği ilgi ve alakaya bağladığını belirtti. Özellikle bu dönemde Van'da uzunca bir müddet Sağlık Müdürünün olmayışı ve yerine vekâlet eden kişinin de sağlık konusunda tecrübesiz oluşu (Öztürk, 2012: 33, 63). Van'daki sağlık hizmetlerini olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu durum aynı zamanda devletin bölgedeki otoritesini ve etkinliğini de ister istemez sarsmaktaydı.

İnönü gibi Abidin Özmen de bölgedeki sağlık hizmetlerinin yetersiz oluşuna değindiği gibi yapılması gerekenleri de raporunda şu şekilde izah etmekteydi: "Her vilâyetin bir sağlık müdürü ile gerek vilâyet ve gerek kaza merkezlerinde, yetecek kadar, kaza sağlık doktorları bulunmalıdır. Bu doktorlara icabı kadar ücret verilmeli, hayvanı olmalı, sağlık işine ait hiçbir mesele onun müdahalesi haricinde kalmamalıdır… Hatta sağlık doktorları muayene ve tedavi ücreti almaktan menedilmeli, şahsi işlerden harcırah alması icap ederse hükümetin kanunundaki miktarlar üzerinden almalıdır. Sıtma Mücadele Kanunu da dahil olarak her nevi sağlık kanunlarını tatbik edebilmelidir. Böyle bir sağlık doktorunun yanındaki imanlı birkaç sıhhat memuru ve dispanser ile köy geziler ile kültür merkezlerinin en derin rolünü oynayan bir varlık olacağı şüphesizdir" (Umumi Müfettişler, 1937: 110) Bunun yanı sıra Özmen, sağlık hizmetleri kapsamında memur/ memur ailelerinin tedavileriyle ve yol masraflarının devlet tarafından karşılanmasıyla bu kesimin bölgeyle rabıtalarının daha da güçleneceği düşüncesindeydi (Umumi Müfettişler, 1937: 31, 115). Memurların bölgeye bağlanması demek aynı zamanda idari teşkilatlanmanın bölgede daha sağlam temeller üzerine oturması demekti. Aksi durumda devlet memurları bölgedeki görev sürelerinin tamamlanmasını

bekleyerek ve yahut beklemeyerek bir an evvel bölgeden ayrılmanın yollarını arayacaklardı. Bu durum sadece idari teşkilatlanmayı değil aynı zamanda devlet otoritesinin ve etkinliğinin de bölgede azalmasına yol açabilirdi.

Tek Parti Dönemi Raporlarında Van'da Tarım Politikaları

XIX ve XX. yüzyıllarda bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar sonrasında birçok köylünün hayatını kaybetmesi ve ekonomik sebeplerden dolayı köylü üzerindeki ağır vergiler (aşar) ile bu vergilerin iltizam usulüyle toplanması, Osmanlı döneminde tarım faaliyetlerini oldukça olumsuz etkiledi. Cumhuriyet döneminde ise tarımsal kalkınmayı gerçekleştirebilmek ve ziraatı sağlam temeller üzerine yeniden inşa etmek gayesiyle girişimlere başlandı. Bunun için başta asayiş ve emniyet olmak üzere, çiftçiyi koruyan kanunlar oluşturularak vergilerde yeniden düzenlemelere gidildi. Ulaşım ağının yaygınlaştırılmasına paralel olarak zirai okullar açıldı (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938: 297-299). Hükümet, aldığı tüm bu tedbirlerle tarımı ülke genelinde tekrar yaygınlaştırmayı ve modern tarımla beraber daha fazla üretim elde etmeyi amaçladı. Hükümetin almış olduğu önlemlerin istenilen sonuçları vermemesi ve modern tarım yöntem- teknolojilerinin Doğu'ya ulaşmaması, bölgede istenilen tarımsal faaliyetlerin oluşmasını etkiledi.

İsmet İnönü, 1935 yılındaki raporunda eskiden Van'ın bahçelerinin şöhretinden ve ceviz ağaçlarının bolluğundan bahsederek bu dönemde bunların olmayışındaki en önemli sebebi sulamada yaşanan aksaklıklarda aramaktaydı. İnönü raporun devamında bilhassa sulama imkânlarının geliştirilmesi durumunda Van'ın mamur hale gelebileceğini belirtmekteydi (Öztürk, 2012: 34). Bu durum aynı zamanda Van'ın ekonomik olarak da kalkınmasında önemli bir etken oluşturacaktı.

İnönü tetkikler sonrasında Şamran Kanalı ve Havasor Deresi'nin birleştiği yerde bir köprü yapılmasını talep etti (BCA. 30.10/157.106.16; İnönü, 2001: 169). Van'a bir fen heyeti göndererek etüt ve keşiflerin yapılmasını sağladı. Çalışmalar sonrasında kanalın üç kısım halinde inşa edilmesi yönünde karara varıldı (Van, 7 Mart 1942). 1945 yılında Memduh Şevket Esendal tarafından yapılan incelemeler neticesinde su kanalının çok kötü yapıldığı ve Abidin Özmen'in de bu durumdan dert yandığı aktarılmaktaydı (BCA. 490.01/571.2274.1). Esendal'ın aktardığı bu durum İnönü'nün Van'ın tarımsal ve ekonomik anlamda gelişmesi için harcamış olduğu çabanın istenilen neticeye ulaşmadığını gösteren önemli bir veriydi.

CHP Van Bölge Müfettişi İhsan Olgun'un 1948'de teftiş raporunda bile Van'da tarımın ilkel koşullarda yapıldığını, hayvancılığın bölge için daha elverişli olduğu bilgisi dikkat çekmekteydi (BCA.490.01/718.454.1). Aynı tarihlerde Necmeddin Sahir Sılan (2011a: 169), Erciş Kaymakamı Şevket Güres'ten aldığı raporda tarımda pulluk, karasaban ve öküz kullanıldığını, 260.0000 hektarlık arazinin 150.000 hektarlık kısmının işlenmekte olduğunu ve hayvancılıkta kültürlü bir bakımın uygulanmadığını aktarmaktaydı. Raporun sonunda tohum ıslah istasyonu ve selektörlerin olmadığı, tarımdan daha fazla verim alınmak isteniliyorsa fenni zirai alet ve makine ihtiyacının giderilmesinin önemli olduğu bilgisi ön plana çıkmaktaydı.

Tek Parti Döneminin Bölgeyle Rabıtası: Van'da Ulaşım

Uygarlıkların yaşayışında, ilerleyişinde ve gelişiminde hiç şüphesiz en önemli unsurlarından bir "*yol*" oldu. Osmanlı döneminin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar askeri amaçlar doğrultusunda fetihleri kolaylaştırmak için yollara, köprülere, menfezlere ve yine ordunun konaklaması için kervansaraylara önem verildi. Tanzimat ile beraber 1856 yılında bayındırlık işlerinin hükümetçe ele alınması kararlaştırıldı (Cumhuriyetin 70. Yılında, 1993: 167-178). Tanzimat'la beraber ulaşım politikası içiresinde önem verilen karayolları ticari gereksinimleri karşılamadığı için XIX. yüzyılın sonlarına doğru önemini kaybederek yerini demiryollarına bıraktı (Tekeli ve İlkin, 2004: 434). XX. yüzyılda yaşanan yoğun savaş dönemi, karayolları çalışmalarını olumsuz etkiledi. Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllarda ulaşım olanakları, ülke ihtiyacını karşılamaktan oldukça uzak bir durum arz etmekteydi (Yıldırım, 2001: 36). Bu durum II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmesine karşın motorlu taşıtlarının dünya genelinde öneminin artmasıyla beraber yeniden karayollarının önemi arttı (Tekeli ve İlkin, 2004: 442; Bayındırlık Bakanlığı, 1946: 85). Buna karşın ulaşım olanakları Doğu'da kendini daha çok hissettirerek uzun yıllarca ihtiyaca cevap verilemedi. Ülkenin batısı ile doğusu arasında ekonomik, ticari, eğitim, kültür ve sosyal alanlarda büyük farklılıkların oluşmasına neden oldu.

Ulaşım alanında yapılan tetkikler sonrasında hem İsmet İnönü hem Abidin Özmen hem de Celal Bayar raporlarında yaz aylarında bölgenin hemen her kazasına araçlarla ulaşımın sağlanabilmesine karşın kış aylarında kazalar bir tarafa vilayetlerin dahi birbiriyle irtibatının uzunca bir müddet kesildiği kanaatindeydiler (Öztürk, 2012: 32; Bayar, 2006: 112; Umumi Müfettişler, 1937: 113). Bu sebeple yeni güzergâhlar ile beraber şoselerin (yol) yapılması raporlarda önemli bir

yer tutmaktaydı. Diyarbakır-Tatvan hattı ile Diyarbakır, Bitlis, Van havalisine kadar olan bölgenin nakil sorunun çözüleceği inancındaydılar.

Van için öngörülen yol güzergâhları şu şekildeydi: İsmet İnönü'nün raporunda; (Öztürk, 2012: 59). Diyarbakır-Siirt-Bitlis-Van (Bu yollar için kışın kapanmayacak bir güzergâh bulunacaktı.) Abidin Özmen de raporunda; (Umumi Müfettişler, 1937: 113). Ziyaret-Siirt-Pervari-Şatak-Van, Van-Başkale-Hakkâri-Pervari.

Temsil gücünün arttırılması yönünde Dursunoğlu, demiryolunun geçtiği bölgelerde Türkçenin yaygın konuşulmasından hareketle Diyarbakır-Cizre-Elazığ- Muş- Tatvan hattında kurulacak iki demiryolu hattının bu amaca hizmet edeceğine raporunda yer verdi. Benzer bir şekilde Horasan- Karaköse- Kızıldeniz demiryolu hattı karayolu ile takviye edildiğinde amaçlanan Türkleştirme hedefine hizmet edeceği inancındaydı (BCA.490.01/61.233.6).

Bunun yanında İnönü ve Özmen yol meselesini sadece ekonomik değil aynı zamanda ulus kimlik inşası ve toplumsal birlikteliğin sağlanması yolunda önemli bir unsur olarak gördüler.

Van Gölü İşletme İdaresine Yönelik İzlenimler ve Uygulamalar

Cumhuriyet dönemiyle beraber Van Gölü'ndeki ulaşım ağının sağlıklı ve verimli bir şekilde yürütülebilmesi için Van Gölü İşletmesi, (Seyr-i Sefain) 1925'te Nafia Vekâletine bağlı yeni bir yönetmelikle faaliyetlerine devam etti (BCA.30.18.1.1/15.49.17)[8]. Ancak işletme merkeze olan uzaklığı sebebiyle 1928 yılında Van İl Özel İdaresine bağlandı (BCA. 30.18.1.1/28.23.12). Bu dönemde keyfi ve usulsüz işlerden dolayı işletme zarara uğrayınca (Demirtaş ve Subaşı, 2015: 68) 1934 yılında işletmenin daha kurumsal bir çerçevede yürütülebilmesi için Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak işlerin denetim ve kontrolü Birinci Umum Müfettişliğine devredildi. 1935'te Ulaştırma Bakanlığı'na bağlandı (BCA. 490.01/612.128.3; Akşam, 4 Eylül 1936). Böylece 9 yıllık dönemde birkaç kez el değiştiren işletmede bir türlü istenen kurumsallık sağlanamadığı gibi keyfi ve usulsüz harcamalarla işletmenin zarara uğratılması ayrı bir sorun teşkil etti.

Bu duruma bağlı olarak İnönü de Van Gölü İşletme İdaresiyle ilgili tetkiklerde bulunarak raporunda özel bir yer ayırdı: "Van Gölü'nden istifade üzerine bir iki şey söylemek isterim: Marmara gibi bir denizde kayık ve yelkenli hemen hiç görülmez. Mükemmel bir

[8] İşletmeye 1930'da 58.120 lira bütçe tahsis edildi (United States National Arşiv, 867.51/397).

irtibat sahası bugün işe yaramaz, bir mâni halindedir. Van Gölü işletme idaresinin motörleri I. ve II. bütçesini hazine verir. Buna mukabil ucuz fiyatla nakliyat yapmak şimdiye kadar işletmenin aklına gelmemiştir. Römorkörün II. mevkili üç küsur liraya taşımasına mukabil, kamyonun bir liraya taşıdığını Erciş'te bana anlattılar. Biraz akıl ve intizam ile Van Gölü mükemmel bir nakliye sahası olacaktır." (Öztürk, 2012: 34). Van Gölünün doğal güzelliğini överken işletme yönetiminin uyguladığı yanlış tutumu da eleştirmekteydi. İşletmeye katılacak dinamizmle bölgenin mamur hale geleceğine inancı tamdı.

İnönü, tetkiklerine işletmenin tersanesi ve merkezi durumunda olan Ernis'te devam etti. Burada yaptığı incelemeler sonrasında Van Gölü işletmesinin yeni ve modern bir yapıyla İktisat ve Nafia Vekâletleri tarafından işletilmesini daha uygun buldu (Öztürk, 2012: 35)[9]. Onun önerileri doğrultusunda işletme İktisat Vekâletine bağlandı. Bölge Müfettişi Fevzi Kalfagil de inhisarların kaldırılarak 1935 öncesine geri dönülmesi ve halkın serbest bir şekilde gölde nakil işleriyle uğraşmasının önünün açılmasının gerekliliğini belirtti (BCA. 490.01/612.128.3). İktisat Vekili Celal Bayar 1936 yılındaki tetkikleri sırasında işletmede yeni düzenlemelere gitti.1936 yılında hazırladığı raporunda çalışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verdi. Başta münakalat (taşıma, nakliyat) ücretleri ile sefer sayılarının yeniden belirlenmesine çalışılarak işletme için yolcu otobüsleri ve kamyonlar alındı. Böylece hem yük hem de yolcu tahsisi giderilmeye çalışıldı. Yapılan çalışmalar doğrultusunda on beş günde yapılan düzensiz seferler belli bir düzene konularak yaz-kış % 80 oranında yapılan indirimlerle, yolcu adedinde % 98, yük miktarında % 99 oranında bir artış yaşandı. İşletmede oluşturulan olumlu adımlarla devlet desteğinin azaltılması öngörüldü[10] (Bayar, 2006: 115-116). Yerel basının ortak kanaati işletmenin Celal Bayar döneminde düzene girdiği görüşüydü (Doğu, 28 Birinci Kanun 1937). Ayrıca seferlerin arttırılabilmesi ve düzenli yürütülebilmesi için mevcut gemilerin tamirat ve tadilatının yapıldığı, iskelelerin tamir edildiği, işletme merkezinin Ernis'den Van'a getirildiği ve iki adet vapurun fabrikalar idaresine sipariş verildiği belirtildi. Bunun yanı sıra raporun devamında "Bundan başka yüksek direktiflerine imtisalen (bağlı olarak) Ernis'teki tamirat fabrikasının Tatvan civarında intihap edilen mahalle nakline teşebbüs etmiş ve burası için tertip edilen umumî bir plan dâhilinde inşaata başlamış bulunuyoruz. Tamirat atölye

[9] Van Gölü işletmesinin tarihsel süreciyle ilgili bkz. (Afşar, 2019).

[10] 10 Haziran 1936'da çıkarılan 3025 numaralı "Van Gölü İşletmesi Kanunuyla, makinalı ve makinasız her türlü ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri ile göl çevresinde iskele, rıhtım ve antrepolar inşa etme ve işletme hakkı İktisat Vekâleti'ne bağlı Van Gölü İşletme İdaresi'ne verildi (Düstur, 1936: 1287).

binasının kargir aksamı ikmal edilmiş, İstanbul'dan getirilen demir çatı aksamının da yerine konulması bitirilmek üzere bulunmuştur. Bundan başka halen işçi ve memurların iskânı için ve atiyen otel gibi kullanılacak bir binanın da inşaatı yarılanmıştır. Ayrıca bu sahada başlanan taş iskele inşaatı da oldukça ilerlemiştir. Fabrikanın muhtaç olduğu yeni makinelerin de mühim bir kısmı, mahalline gönderilmiş bulunmaktadır. İlkbaharda bunların monte edilmesiyle fabrika faaliyete geçecek ve Ernis'teki atölye buraya tamamen nakil edilmiş bulunacaktır. Bu fabrika Van işletmesi vapurlarının bütün tamirlerini yapabileceği gibi bu havali için de iyi bir tamirat yeri olacaktır. Sipariş olunan yeni vapurların montajları bu fabrika tarafından yapılacaktır. Aldığımız tahsisat ile yeni yapılan işler bunlardan ibarettir. Programımızın ikmali için daha başka binaların inşasına lüzum vardır. Bunlar için de 150.000 lira kadar bir paraya ihtiyacımız bulunmaktadır. Bu para alındığı halde Tatvan'da garaj, depo, işletme binası, memur evleri yaptırılacak ve üçüncü bir vapur da inşa ettirilecektir." (Mazıcı, 1996: 215-216). Yeni kurulacak tamir fabrikasının faydalarından bahsedilerek işletme üzerindeki çalışmaların tam anlamıyla tamamlanabilmesi için belli bir miktar paraya ihtiyaç olduğu belirtilmekteydi. Söz konusu bütçenin sağlanması durumunda işletmenin modern ve sorunsuz bir hale geleceği planlanmaktaydı.

Celal Bayar'ın 1936 yılında işletmede gerçekleştirdiği düzenlemelerden 9 yıl sonra bölgede incelemelerde bulunan Memduh Şevket Esendal raporunda Tatvan'daki iskelenin kurulduğu yeri eleştirirken tamir fabrikası ve işletme tarafından yapılan birkaç eve değindikten sonra burada bulunan otelin bu kuruluş tarafından işletildiğini belirtmekteydi. Özellikle dönemin Devlet Denizyolları idaresini eleştirerek bu idarenin yeni bir anlayışla yönetilmesi durumunda Van Gölü İşletmesinin de kendi kendine düzeleceği öngörüsünde bulundu (BCA. 490.01/571.2274.1). Esendal işletmenin kendi kendine düzelebileceği yöndeki tutumuyla hem İnönü'den hem de Bayar'dan bu yönüyle ayrılmaktaydı. Uzun bir zaman dilimi içerisinde bir şekilde yönetilmeyen ve her dönem zarar eden işletmenin sadece yeni bir anlayışla yönetilerek düzelmesi çokta mümkün görülmemekteydi.

Yer Altı Kaynaklarına Yönelik İzlenimler ve Uygulamalar

Ülkelerin önemli servetlerinden birisi hiç şüphesiz yer altı kaynaklarıdır. Yer altı kaynaklarının bir ülkede yoğun olarak bulunması temel sanayisinin gelişimi için oldukça önemlidir (Arıkan, 1973: 47). Yapılan tetkikler sonrasında Van'da kömür, krom, demir, sodyum tuzu, perlit, kükürt, kurşun, çinko ve altın gibi birçok madene rastlanılmıştı

(Van 1973 İl Yıllığı, 1973: 184). Fakat Van'da kış mevsiminin oldukça şiddetli ve uzun oluşu, ormanlık alanların yetersizliği gibi sebeplerden ısınma önemli bir sorun oluşturmaktaydı. Bundan dolayı da Van'da en çok kömür madeninin çıkarılmasına yönelik çalışmalar ön plana çıkmaktaydı.

Özellikle Van'da ısınma konusunda yaşanan sıkıntı İnönü'nün raporunda önemli bir başlık olarak yer almaktaydı. Devlet dairelerinde dahi yaşanan bu sıkıntının tezekle halledilmeye çalışıldığına vurgu yapılmaktaydı. Bundan dolayı da İnönü "Garpta aradığımızdan daha geniş mahiyette şark için yakacak aramalıyız." diyerek meselenin önemini ortaya koymaya çalıştı. İnönü'nün "Van Gölü, kömür ve petrol gibi şartlar çok ümit verici ve teşvik edici manzara gösteriyor." (Öztürk, 2012: 34, 62). Sözleri hem Van hem de bölge için yeni bir umut kaynağı oluşturdu. Celal Bayar'ın yurt gezisine çıktığı yıl MTA tarafından yapılan tetkikler de bölgedeki linyit havzalarının büyük bir endüstriyel kaynak teşkil etmediği yönündeydi. Raporda linyit miktarının istenilen seviyede olmadığından devlet tarafından burada bir işletme açılmasının söz konusu olamayacağı, ancak mahallinde istifade edilebileceği belirtildi (Bayar, 2006: 109-110). Van linyit ocağının devlet eliyle olmazsa dahi özel teşebbüs tarafından işletilebilecek olması, bölgenin yakacak ihtiyacının karşılanması bağlamında önemli bir gelişme olarak değerlendirildi.

Ayrıca Celal Bayar, İsmet İnönü ile birlikte bölgeye önemli bir ekonomik değer katacak Gürzot petrolleri üzerine odaklandı. Bayar, Van'da linyit ocaklarının dışında Van Gölü civarında bulunan Gürzot petrollerini önemli bir değer olarak gördü. Rusların geri çekilmesinden sonra kapatılan ve yıllarca metruk bir halde kalan bu kuyulardan yeniden istifade etmek için tetkiklerde bulundu. Bayar raporunda "Mütehassıslarımız bir galeri yapılmasına lüzum gösterdiler. Bu, toplayıcı bir galeri olacak, sızıntılarını su ile birlikte bir havuzda temerküz ettirecektir. Bu havuzda tasfiye yapılarak mazot istihsal olunacaktır. Kış erken bastığı için galeri açılmasına henüz başlanmamıştır. Ve mütehassıslar avdet etmeğe mecbur kalmışlardır. İlkbaharda derhal mesaiye devam olunacaktır. Senede vasatı 100 ton kadar istihsal mümkün olduğu mütehassıslarımızca ifade olunmaktadır. Bununla göldeki nakil vasıtalarını tahrik etmiş olacağız." (Akşam Postası,10 Birinci Teşrin 1936) Neftin istenilen oranda çıkarılmasıyla işletmenin ihtiyacı olan yakıtın rahatlıkla sağlanabileceği eğilimindeydi. Böylece işletme üzerindeki yakıt giderinin yükü kalktığı takdirde hem devletin işletme için her yıl verdiği miktar azalacak hem de işletme yolcu ve yük taşıma ücretlerinde indirim yapma olanağı oluşacaktı.

1945 yılında bölgede tetkiklerde bulunan Memduh Şevket Esendal raporunda Bayar'ın 1936 yılında yapılmasını planladığı galerinin inşa edildiğini, ancak bakımsızlık ve tahribat sonucu istenilen oranda neftin elde edilemediğini yazmaktaydı. Raporun devamında "Bu nefti biraz daha çoğaltmak için şimdiye kadar buraları kimsenin karıştırmamış olması şaşılacak bir şeydir. Hiç olmazsa Van işletmesini işletecek kadar neft buradan alınamayacağını, kim söylerse inanmamalıdır. Van işletmesi bu nefti çıkarabilirdi. Abidin Özmen'e biraz para verilse, el kuyusu kazdırarak buradan, şimdi alınanın beş on belki yüz katını buradan çıkarabilirdi. Bakü gibi yerlerde bile neft için açılmış, kova ile nefti çekilir el kuyuları vardır. Van kuyucuları bu işi çok kolay yapabilirler. Beş kilometre boru bu nefti Gürzot Köyü'ne kadar indirir. Orada bir buğulama kazanı ile benzin çıkarılır. Nasıl ki Beşiri'de çıkarıyorlar, önümüzdeki nisan ayında işe başlansa yaz ortasında benzin sıkıntısı kalmaz. Bu işe tutunacak, canı başında bir adam bulunacak olursa, bu nefte çıkarılmış gözü ile bakılabilir. Bu kış işi tasarlayıp gelecek nisan ayında bu işe başlamış bulunmalı. Ben gidip madeni yerinde gördükten sonra neftin çıkmayacağından değil de adamı eline düşmeyeceğinden korkuyorum." (BCA. 490.01/571.2274.1). Asıl sorunun neftin olup olmaması değil, bu işin üstesinden gelebilecek bir işletmeye verilmemesinden kaynaklandığının altını çizmekteydi.

Sonuç

Tek parti dönemi raporlarında Van, Cumhuriyet düşüncesinin ekonomik, dil, kültür, eğitimde hedeflediği bütünleşme parametreleri açısından önemli bir yer tuttu. Başlıklar raporlarda öncelik açısından farklılık arz etmesine karşın kültür ve ekonomi konuları öne çıkmaktaydı. Raporları hazırlayanların konumu, yaklaşımları ve tetkik ettikleri dönem metinlerin muhteviyatını etkiledi. 1935 ve 1936 yılları arasında Van'da incelemelerde bulunan başta İsmet İnönü olmak üzere dönemin İktisat Vekili Celal Bayar ve Birinci Umum Müfettişi Abidin Özmen tarafından hazırlanan raporlarda eğitim, dil, kültür, ekonomi, ulaşım, tarım, sağlık, iskân, imar, idari teşkilatlanma ve Van Gölü işletmesi gibi alanlarda birçok eksiklik tespit edildi. Bu eksikliklerin giderilmesi için de çözüm önerilerinde bulunuldu. Bilhassa İnönü ve Özmen eğitim, kültür, dil, iskân, imar, sağlık ve idari teşkilatlanma üzerinde dururken; Bayar ise daha çok ekonomi, ulaşım, tarım ve Van Gölü işletmesi üzerine yoğunlaştı. Realist bir yaklaşımla Van'ın şartlarına uygun olarak ağır sanayi yerine hafif sanayiyi daha doğru bir adım olarak gördü. Celal Bayar, konumu itibariyle diğer raporlardan farklı olarak ekonomi konularına geniş bir perspektiften yaklaştı. Bu

yaklaşımı hedeflenen sistemin pratiğe dönüşmesi açısından gerekli gördü. Bu paralellikte Van'da rejimin tasavvur ettiği insan modelini oluşturmak ve merkezle ahenkli bir bütünlük kurmak için ekonomi sahasında yapılacak yatırımlar değerli bulundu. Ekonomik kalkınma ulaştırma olanaklarının geliştirilmesiyle paralel görüldü. Bu yönde Van Gölü ulaşım sisteminin daha aktif hale getirilerek bölgenin ekonomik yönünün canlandırılması planlandı

Van özelinde hazırlanan raporların ağırlık noktasını eğitim, kültür ve dil başlıkları oluşturdu. Raporlarda Van'da rejimin arzu ettiği dönüşümün gerçekleşmesi Türkçenin (dilin) yaygın hale gelmesiyle eş değer görüldü. Van merkez ve kıyı şeridinde Türkçe konuşma meselesi sorun olarak görülmezken köy/kırsalda bu oranın düştüğü dikkat çekmekteydi. Bu konuda raporlarda iyimser bir tablo göze çarparken tek parti sonrası çalışmalarda da Türkçe konuşma sorunun devam ettiği görüldü. Van'ın özellikle Erciş'in kadim bir Türk coğrafyası olduğu vurgusu sürekli raporlarda işlenen konular arasında yer aldı. Bölgede Türklük vurgusu ön planda olmasına karşın Türkçenin yoğun olarak konuşulmaması problem olarak görüldü. Hasan Reşit Tankut, Hasip Aytuna dışında bölgeyle ilgili rapor hazırlayan İsmet İnönü, Abdülhalik Renda, Fevzi Kalfagil bu durumu endişe verici bir durum olarak tasvir ettiler. Türkçe konuşmanın yaygınlaştırılması ve Türklük şuurunun benimsetilmesi noktasında halkevi çalışmalarının yeterli gelmeyeceği, okullaşma oranının arttırılması raporların ortak paydasıydı. Bölgede okullaşma ve ulaşım olanaklarının arttırılmasıyla bu sorunun giderileceği konusunda bir görüş ortaya koydular. Okullaşma konusunda Van'da ciddi çalışmalar yapılmasına karşın II. Dünya Savaşı döneminde bölgede incelemelerde bulunan Memduh Şevket Esendal, Türkçe konuşulmamasını bir sorun olarak görmeye devam etti. Türkçenin dışında eğitim, kültür, tarım, iskân, işletme ve yer altı kaynaklarının kullanımı konusunda yaşanan sorun ve sıkıntıların devam ettiğinin altını çizdi. Aradan geçen yaklaşık 10 yılda birçok konuda ilerleme sağlanamadığı gibi dil ve kültür konusunda daha da geriye gidildiği görülmekteydi. Bu durum yapılan tetkikler sonrasında ortaya koyulan raporlardaki önerilerin ya tam manasıyla uygulanmadığını ya da uygulansa dahi süreklilik arz etmediğini ortaya koymaktaydı.

Raporlarda okullaşmanın dışında Van'ın sürgün coğrafyası olduğu algısının kırılmasının önemine işaret edildi. Bu bakış açısının değişmesinde idari yapılanmada değişim/revizyon şart olarak görüldü. Havzada Türk kültür sahasının oluşması için imar ve iskân faaliyetleri önemsendi. Bu imajın kalkmasıyla Karadeniz'den getirilecek dinamik Türk nüfus yapısıyla bölgenin mamur hale geleceği ümidi canlı tutuldu.

Van'a iskân ettirilecek Türk nüfusluya arzu edilen milli kimlik inşasının gerçekleştirilmesi planlandığı gibi Van Gölü havzasının Türkleştirilmesi ve Türklük şuurunun yaşatılması bölge açısından da model oluşturacaktı. Ulaştırma olanaklarının arttırılması da bu minvalde modelin gerçekleşmesine katkı sağlayacaktı.

Kaynakça

Arşivler

Amerikan Ulusal Arşivi (National Arşiv)
National Arşiv (United States) 867.9111/350.
National Arşiv (United States) 867.51/397.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
BCA. 30.10/157.106.16.
BCA. 30.18.1.1/15.49.17.
BCA. 30.18.1.1/28.23.12.
BCA. 30.18.01/02.65.50
BCA. 030.18.01/02.65.50.
BCA. 030.18.01/31.61.8.
BCA. 490.01/571.2274.1.
BCA. 490.01/1004.876.2.
BCA. 490.01/1015.916.4.
BCA. 490.01/612.128.3.
BCA. 490.01/718.454.1.
Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, 3/9-14, 5642-6-4.
TTK Arşivi

Resmi Kaynaklar

Düstur, Üçüncü Tertip, C: 17, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1936.
Resmî Gazete, 21 Haziran 1934, No: 2733.
TBMM ZC. I/1, İ. 9, (2.5.1336/1920).
TBMM ZC. IV/23, İ. 68, (14.6.1934).

Gazeteler

Akşam Postası. 10 Birinci Teşrin 1936.
Akşam. 4 Eylül 1936.
Doğu. 28 Birinci Kanun 1937.
Ulus. 1 Ağustos 1935.
Van. 7 Mart 1942.

Araştırma Eserler

Afşar, E. (2019). Cumhuriyet Döneminde Van Gölü İşletme İdaresi'nin Kurulması (1928-1936). *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (s. 640-648), Van.

Ak, B. (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri. *Türkler, XVII,* 419-435.

Arı, K. (2000). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Arıkan, O. (1973). *Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Atlı, C. (2014). Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdulhalik Renda. *History Studies,* 6/5, 31-50.

Bayar, C. (2006). *Şark Raporu*. (Sad. Nejat Bayramoğlu). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bayrak, M. (2009). *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*. Ankara: Özge Yayınları.

Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı. (1993). Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayını.

Çavmak, Ş. ve Çavmak, D. (2017). Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi ve Sağlıkta Dönüşüm Programı. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 1(1), 48-57.

Demirtaş, M. ve Subaşı, O. (2015). *Osmanlıdan Cumhuriyete Vangölü Denizcilik Tarihi*. Tatvan: Mega Basım Yayın.

Doğu Sorunu - Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953). (2010). (Der: Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Evsile, M. (2018). Cumhuriyet Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri (1923-1950). *Turkish Studies*, (10) 4, 81-102.

Güven, İ. (2014). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.

İnönü, İ. (2001). *Defterler I (1919-1973)*. (Haz. Ahmet Demirel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koç, N. (2013). Şeyh Sait Ayaklanması. *Turkish Studies*, 8/2, 153-166.

Koçak, C. (2003). *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mazıcı, N. (1996). *Celal Bayar Başbakanlık Dönemi 1937-1939*. İstanbul: Der Yayınları.

Obuz, Ö. (2017). *Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950) Gelenek, Modernite, Milli Kimlik.* İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Özpekcan, M. (2002). TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyet'in İlk On Yılında Sağlık Politikamız. *Türkler, XVII*, 436-445.

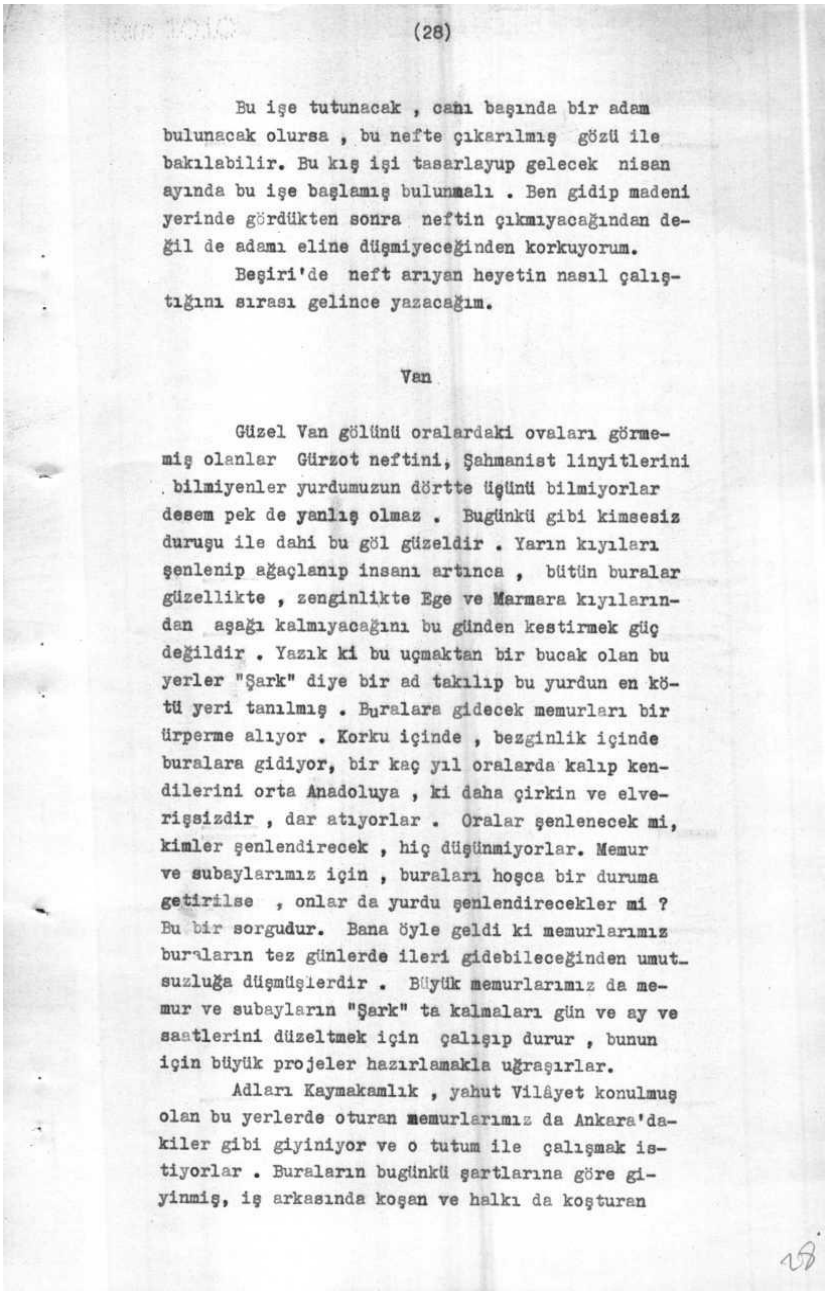
Öztürk, S. (2012). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*. İstanbul: Doğan Kitap.

Sılan, N. S. (2011a). *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*. (Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Sılan, N. S. (2011b). *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*. (Haz. Tuğba Yıldırım). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
T.C. Bayındırlık Bakanlığı. (1946). *Bayındırlık Dergisi*.
Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004). *Cumhuriyet Harcı*. III. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Tuncay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları.
Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. (1938). Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.
Türkmen, İ. (2013). *Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*. Konya: Kömen Yayınları.
Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekaletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hülasası. (1937). (Haz. M. Bülent Varlık). Ankara: Başvekalet Matbaası.
Van 1973 İl Yıllığı. (1973). İstanbul: Kıral Matbaası.
Yaman, A. E. (1993). Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12, 417-429.
Yıldırım, İ. (2001). *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
Yücebaş, F. (2017). İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumî Müfettişlikler: Birinci Umumî Müfettişlik Örneği. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 34, 459-487.
Yücebaş. F. (2019). Millî Şuurun Sağlam Bir Vesikası: Küresünni Türkleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 123/242, 73-88.

Ek Beyan

1. yazar %70 oranında, 2. yazar %30 oranında katkı sağlamıştır.

Ekler

(28)

Bu işe tutunacak , canı başında bir adam bulunacak olursa , bu nefte çıkarılmış gözü ile bakılabilir. Bu kış işi tasarlayup gelecek nisan ayında bu işe başlamış bulunmalı . Ben gidip madeni yerinde gördükten sonra neftin çıkmıyacağından değil de adamı eline düşmiyeceğinden korkuyorum.

Beşiri'de neft arıyan heyetin nasıl çalıştığını sırası gelince yazacağım.

Van

Güzel Van gölünü oralardaki ovaları görmemiş olanlar Gürzot neftini, Şahmanist linyitlerini bilmiyenler yurdumuzun dörtte üçünü bilmiyorlar desem pek de yanlış olmaz . Bugünkü gibi kimsesiz duruşu ile dahi bu göl güzeldir . Yarın kıyıları şenlenip ağaçlanıp insanı artınca , bütün buralar güzellikte , zenginlikte Ege ve Marmara kıyılarından aşağı kalmıyacağını bu günden kestirmek güç değildir . Yazık ki bu uçmaktan bir bucak olan bu yerler "Şark" diye bir ad takılıp bu yurdun en kötü yeri tanılmış . Buralara gidecek memurları bir ürperme alıyor . Korku içinde , bezginlik içinde buralara gidiyor, bir kaç yıl oralarda kalıp kendilerini orta Anadoluya , ki daha çirkin ve elverişsizdir , dar atıyorlar . Oralar şenlenecek mi, kimler şenlendirecek , hiç düşünmiyorlar. Memur ve subaylarımız için , buraları hoşca bir duruma getirilse , onlar da yurdu şenlendirecekler mi ? Bu bir sorgudur. Bana öyle geldi ki memurlarımız buraların tez günlerde ileri gidebileceğinden umutsuzluğa düşmüşlerdir . Büyük memurlarımız da memur ve subayların "Şark" ta kalmaları gün ve ay ve saatlerini düzeltmek için çalışıp durur , bunun için büyük projeler hazırlamakla uğraşırlar.

Adları Kaymakamlık , yahut Vilâyet konulmuş olan bu yerlerde oturan memurlarımız da Ankara'dakiler gibi giyiniyor ve o tutum ile çalışmak istiyorlar . Buraların bugünkü şartlarına göre giyinmiş, iş arkasında koşan ve halkı da koşturan

28

Memduh Şevket Esendal'ın Van Seyahati (BCA. 490.01/571.2274.1).

Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un Van Türk Ocağı'nı Ziyareti (TTK Arşivi)

Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un Van Gölü Seyahati (TTK Arşivi)